

Kleioskoop

'Nynke, een liefdesgeschiedenis' is een film van Pieter Verhoeff, met Monic Hendrickx als Sjoukje Bokma de Boer en Jeroen Willems als Pieter Jelles Troelstra.

Speelduur ca. 110 minuten.

Fia Dieteren is verbonden aan de vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Utrecht, Hanneke Tuithof is vakdidactica geschiedenis bij het IVLOS van de UU.

De hoofdpersoon in de film 'Nynke' is Sjoukje Bokma de Boer (1860-1939). Zij was de echtgenote van de bekende voorman van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij: Pieter Jelles Troelstra (1860-1930). Bekend werd zij vooral als kinderboekenschrijfster onder haar pseudoniem Nynke fan Hichtum, in het Nederlands Nienke van Hichtum. In de film vertelt Nynke haar herinneringen aan haar liefdesleven met Troelstra. Dat begon bij hun eerste ontmoeting in 1885 en eindigde met hun scheiding in 1907.

Fia Dieteren gaat in op de historiciteit van 'Nynke', Hanneke Tuithof maakte de opdrachten bij de film.

Met dank aan Eric van der Donk.

Meteen na de première van *Nynke* in september 2001 verschenen er veel, meest lovende recensies. Op het filmfestival van Utrecht waren er Gouden Kalveren voor de film én voor hoofdrolspeelster Monic Hendrickx. Mij viel op, dat in de meeste besprekingen weliswaar werd gesignaleerd dat het om een historisch thema ging. Maar de vraag of dit thema historisch verantwoord was uitgewerkt, werd niet expliciet gesteld. Nu luidt de ondertitel van de film: 'een liefdesgeschiedenis'. Als zodanig hoeft hij dus niet historisch verantwoord te zijn om toch te overtuigen. Ik kon het echter niet laten de film langs de historische meetlat te leggen. Mijn conclusie is, dat regisseur Pieter Verhoeff de historische personages in de film historisch verantwoord heeft neergezet. Juist hierom is de film – behalve een mooi artistiek product – ook een interessant uitgangspunt voor een geschiedenisles.

Bronnen

Voor Pieter Verhoeff – hij schreef ook het scenario voor de film – was het geen eenvoudige opgave zijn hoofdpersoon een eigen verhaal te laten vertellen. Nynke heeft namelijk niet veel egodocumenten achtergelaten. Haar echtgenoot wel. Op het eind van zijn leven schreef en dicteerde Troelstra zijn *Gedenkschriften*. Ze werden uitgegeven in vier dikke delen. Hoewel die grotendeels over zijn werk in en voor de SDAP gaan, vertelt hij ook – soms terloops – over zijn privé-

leven. Als tegenwicht tegen het politieke karakter van de memoires van Troelstra schreef zijn zoon Jelle de warme herinnering: *Mijn vader Pieter Jelles*.

Deze bronnen hebben hun stempel gedrukt op de film. De belangrijkste gebeurtenissen van Nynke's leven – het lentebal in 1885 waar ze Troelstra ontmoette, hun gezamenlijke werk voor het Friese tijdschrift *For Hûs en Hiem*, Troelstra's inzet voor het socialisme en de partij, de strijd met zijn vader, de verhuizingen naar achtereenvolgens Utrecht, Haarlem en Den Haag – lijken met name ontleend aan Troelstra's herinneringen.

Ook de verbeelding van Nynke als een hysterische vrouw, die haar echtgenoot niet zelden noopt zijn politieke activiteiten te onderbreken, komt overeen met de karakterisering van zijn ex-vrouw die Troelstra in zijn herinneringen geeft.

Hoeden en petten

Door het liefdesleven van vooraanstaande socialisten als uitgangspunt te nemen, geeft de film een beeld van de arbeidersbeweging en de SDAP. Het is bijzonder, dat niet zozeer de buitenkant, maar vooral de binnenkant hiervan aan de orde komt. De socialistische beweging kwam het huis van de Troelstra's binnen; in Utrecht werden er scholingsbijeenkomsten aan huis gehouden. Bij oranjevragen vlogen er stenen door het slaapkamerraam.

Collega-politici waren ook huisvrienden en ontmoetten elkaar op feestjes. In de film, zoals in werkelijkheid, trekt Troelstra veel op met zijn collega-kamerlid Henri van Kol. Beider echtgenotes Nynke en Nellie vinden elkaar in het schrijven van kinderliteratuur.

Troelstra en Van Kol kunnen getypeerd worden als sociaal bewogen intellectuelen uit de burgerij. Doordat hun leefwereld centraal staat, accentueert de film het klassenonderscheid tussen de top van de SDAP en haar achterban. In de film zijn de voormannen van de partij stuk voor stuk gegoede heren. Als Troelstra een toespraak houdt voor Friese landarbeiders heeft hij het over 'jullie' en niet over 'wij'. Illustratief is ook de picknick in de duinen vlak voordat Pieter Jelles het gevang in moet: de partijleiding draagt hoeden, de Utrechtse arbeiders die hun leider sterkte komen wensen, dragen petten.

Het verhaal over de verlovingstijd en het huwelijksleven van Nynke en Pieter Jelles onderstreept, dat de Troelstra's een burgerlijk leven leidden. Zij hadden elkaar leren kennen op een studentenbal. Nynke had op kostschool gezeten en wilde ook na haar huwelijk haar literaire aspiraties in praktijk brengen. Haar ambitie om schrijfster te worden, deelde zij met meer vrouwen uit de burgerij. Vanaf de jaren 1870 was het streven naar een eigen werkkring een belangrijk item in de vrouwenbeweging. Onderwijs, opvoeding en schrijven waren sectoren waarin vrouwen uit de burgerij emplooi zochten en vonden. Nynke's werk als kinderboekenschrijfster past in dit plaatje.

De vrouwen met wie zij via Pieter Jelles in contact kwam, zoals Nellie van Kol en Cornelia Huygens, verdienden hun brood met het schrijven van kinderboeken en tendensromans.

Tendensliteratuur is een specifieke vorm van schrijven, waarin nadruk wordt gelegd op de – dikwijls politieke – strekking en betekenis van het verhaal. Nynke's bekendste boek *Afke's tiental* was geen socialistische tendensroman, hoewel er sociale onderwerpen aan de orde kwamen. Dat kwam vaker voor. De schrijfster Cécile Goekoop – de Jong van Beek en Donk bijvoorbeeld – besteedde in haar bekende feministische tendensroman *Hilda van Suylenburg* ook aandacht aan de sociale kwestie; maar daarmee werd haar roman nog niet als socialistisch gezien.

Dieuwke en Jelles, de kinderen van Sjoukje Bokma de Boer en Pieter Jelles Troelstra.

Sjoukje Bokma de Boer

Pieter Jelles Troelstra in 1893.

Therapie

De tol voor Nynke's literaire ambitie lijkt hoog te zijn geweest. Zij valt meermaals ten prooi aan depressies, vaak op momenten dat Troelstra voor langere tijd op weg is voor de partij. De film geeft een mooie – misschien wat gesimplificeerde – typering van de verschillende therapieën die er omstreeks 1900 bestonden.

Na haar eerste aanval neemt haar man haar mee naar professor C. Winkler, een bekende psychiater in de Utrechtse Willem Arntzstichting. Winkler gaat er vanuit dat vrouwen door het niet volgen van hun moederroeping, door het najagen van een intellectuele carrière, hysterisch worden. Die aanduiding geeft al aan dat het volgens Winkler om een typisch vrouwelijke ziekte gaat: hysterie verwijst naar uterus (baarmoeder). In de film worden Winklers onderzoeksmethoden, zoals schedelmetingen en inwendig onderzoek naar de toestand van de baarmoeder, indringend in beeld gebracht.

Diametraal tegenover de aanpak van Winkler staan de ideeën en methode van Anna Fischer-Dückelmann, de Duitse vrouwenarts bij wie Nynke op eigen initiatief aanklopt. Fischers boek over *Het seksuele leven der Vrouw* is in

1901 in het Nederlands vertaald en werd door Nynke's vriendin Nellie positief besproken. Fischer is ervan overtuigd dat vrouwen zich juist moeten ontplooiën en brengt hun (geestes)-ziekten in verband met gebrek hieraan. De filmische weergave van de therapeutische sessies in het Duitse buiten van Fischer-Dückelmann lijken naar mijn smaak wat te veel op vrouwenweekends in de tweede feministische golf. De opmerking van een van Nynke's medecursisten dat zij niet meer in het korset wil, brengt de toeschouwer dan toch weer terug in de vroege twintigste eeuw. Toen was er een Vereeniging ter Verbetering van Vrouwenkleding, die pleitte voor kleding waarin vrouwen – en kinderen – zich beter konden bewegen.

Dat Nynke zich tot deze beweging aangesloten voelde, blijkt wel uit de memoires van haar zoon. Die herinnert zich dat hun moeder zijn zus en hem nogal 'artistiek' aankleedde. En volgens mij draagt Nynke in de film geen korset.

In de marge van het socialisme

In de film komen meer verwijzingen voor naar onderwerpen, die weliswaar progressief genoemd kunnen worden

maar niet meteen met de socialistische beweging te associëren zijn.

In de geschiedschrijving heeft de opstelling van de socialistische beweging in sociaal-economische en politieke zaken de meeste aandacht getrokken. Binnen de partij, maar vooral in de huishoudens van partijleden, werden ook andere kwesties besproken, zoals de beheersing van het kindertal. De partijgenoot van Troelstra, Jan Rutgers – de man naar wie de Dr. J. Rutgershuizen verwijzen – was tevens voorzitter van de Nieuw-Malthusiaanse Bond. Het is dan ook heel goed mogelijk dat Nynke hem – zoals in de film – heeft gevraagd om een voorbehoedmiddel. In Amsterdam zorgde de arts Aletta Jacobs dat arbeidervrouwen hun kindertal konden beheersen door hen een pessarium aan te meten. Ik neem aan dat Nynke via de post condooms kreeg toegestuurd, maar helemaal duidelijk wordt dat niet.

Haar hoop dat ze Pieter Jelles hiermee een plezier zou doen, wordt trouwens meteen de grond ingeboord. Hij wil er – zoals wel meer socialisten – niets van weten.

De verwijdering tussen Pieter Jelles en Nynke lijkt parallel te lopen met hun uiteenlopende ideeën over maatschap-

pelijke verandering. Tekenend is de woordenwisseling tussen beiden over de vraag of *Afke's tiental* wel als onderdeel van de socialistische strijd gezien mag worden. Pieter Jelles vindt van niet, omdat Nynke niet oproept tot revolutie en de armoede romantiseert. Wie het boek nu leest, kan hem geen ongelijk geven.

Zij repliceert dat ze er wel meer brieven van arbeiders door krijgt dan hij. De opvoeding van het individu is meer haar stiel. Overigens wijkt de film hier af van de memoires van haar man, die zich herinnert dat hij juist wel met waardering – bijna jaloers zelfs – sprak over de reacties van arbeiders op Nynke's werk.

Ook op andere momenten wordt Nynke in de film machtelozer afgeschilderd dan in de herinneringen van haar echtgenoot. Meestal benadrukte Troelstra in zijn *Gedenkschriften* haar zwakke gestel, maar een enkele keer gaf hij aan dat zij invloed uitoefende in hun gezin en ik ben geneigd hem daar – juist omdat het zo afwijkt van het patroon van zijn verhaal – te geloven. Een voorbeeld hiervan is de keuze van de kostschool voor de kinderen. In zijn herinneringen suggereert Pieter Jelles dat het om scholen ging die vooral aan Nynke's pedagogische idealen beantwoordden en dat een verblijf daar financieel geen probleem was door haar inkomsten uit onder andere *Afke's tiental*. In de film wordt de keuze voor de kostschool daarentegen gepresenteerd als een zaak die helemaal van hem uitging en komt haar boek pas uit op het moment dat de kinderen naar kostschool gaan – Nynke geeft hen een eerste exemplaar mee op hun reis.

Nynke's interesse lag vooral bij zaken, die enerzijds wel aandacht kregen binnen de socialistische beweging en ook van daaruit werden geïnitieerd, maar anderzijds minder gerekend werden tot de kern van de socialistische zaak. Dat gold voor opvoeding – de film suggereert dat Nynke in haar kinderverhalen heikele onderwerpen zoals seksualiteit niet wilde omzeilen –, geboortebepaling en ook voor vrouwenemancipatie. Opvallend genoeg komt de vrouwenbeweging nauwelijks voor in de film,

terwijl deze kwestie in het privéleven van de Troelstra's wel degelijk een rol gespeeld heeft. Troelstra was een fervent bestrijder van de burgerlijke vrouwenbeweging. Dat blijkt bijvoorbeeld uit zijn redevoering op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898.

Onderbelicht

Natuurlijk hebben de makers van de film moeten kiezen. In het algemeen zijn ze er goed in geslaagd om een historisch aannemelijk beeld van het privéleven van prominente SDAP-ers te geven. Dat ze zich in die keuze hebben laten leiden door de (geschreven) herinneringen van hoofdpersonen is te begrijpen en komt in het algemeen het eindproduct ten goede. Het is daarom verleidelijk de *Gedenkschriften* van Pieter Jelles naast het scenario te leggen en te zien welke thema's het niet gehaald hebben. Zodoende blijkt dat een ervaring die door Pieter Jelles wordt behandeld in een hoofdstuk dat nadrukkelijk aan zijn privéleven is gewijd en dat speelde in de meest stormachtige jaren van hun relatie geen aandacht krijgt in de film. Deze ervaring betreft het spiritisme, weliswaar een zijpad, maar niettemin een zijpad dat door veel socialisten in de laatste decennia van de negentiende eeuw bewandeld werd.

De Troelstra's namen samen met hun vrienden Nellie en Henri van Kol deel aan seances waarin contact werd gelegd met overleden partijgenoten. In zijn herinneringen wijst Pieter Jelles erop, dat er onder socialisten veel belangstelling voor dergelijke seances was. Zelf hield hij het echter snel voor gezien. Of dat ook gold voor Nynke zegt hij niet, maar op grond van de brieven die zij in die jaren wisselde met Nellie van Kol denk ik dat de Troelstra's ook op dit punt van mening verschilden. De journaliste Aukje Holtrop die, volgens de aftiteling, Verhoeff het idee gaf voor de film *Nynke*, schreef in de jaren tachtig al een uitgebreid artikel in *Vrij Nederland* over het merkwaardige fenomeen van 'socialistisch spiritisme'. In haar ogen deden dergelijke activiteiten afbreuk aan het serieuze werk van de heren (en de dames). Misschien zijn ze daarom buiten de film gehouden?

Ten slotte

De film *Nynke* straalt authenticiteit uit. Dat komt niet in de laatste plaats doordat de Troelstra's – in de film zoals in het echt – Fries praten met elkaar en met hun kinderen. In het begin is dat even wennen, maar al snel kun je ongestoord genieten van een mooi verzorgd historisch drama. Soms irriteert het even vanwege de geëtaleerde onmacht van de hoofdpersoon. Maar meestentijds fascineert de film, omdat je het gevoel krijgt een kijkje te kunnen nemen in het privé-leven van politieke bewogen mensen. Met én door hun ogen ontrolt zich tevens het levendige verhaal van de socialistische beweging rond de voorlaatste eeuwwisseling.

Praktische opdracht

De historische speelfilm 'Nynke' is uitstekend bruikbaar binnen het subdomein politiek systeem en politieke cultuur in Nederland. De opdracht erbij heeft als eindproduct een recensie over de historische betrouwbaarheid van 'Nynke'.

Het is mogelijk deze praktische opdracht individueel te maken. Tevens kan de opdracht door een groepje van twee tot vier leerlingen uitgevoerd worden. De opdracht kan bovendien in delen worden opgesplitst en uitgevoerd, bijvoorbeeld alleen stap 1 t/m 3 of stap 1 t/m 4. Ook kunnen er vragen uit de lijst bij stap 4 geselecteerd worden.

Het is de bedoeling dat de leerlingen de opdrachten lezen vóórdat ze de film bekijken.

Als de hele klas de speelfilmopdracht maakt, is het mogelijk de film tijdens een blokkur te vertonen. De recensie kan dan tijdens een gezamenlijk (toets)uur geschreven worden.

Het geschatte aantal studielasturen

stap 1	30 minuten
stap 2	120 minuten
stap 3	120 minuten
stap 4	150 minuten
stap 5	afhankelijk van de lengte van de recensie en de eisen: 100 tot 180 minuten
Totaal:	520 tot 600 minuten

De speelfilm *Nynke*: praktische opdracht

leerlingenblad

stap 1

Je leest wat er in je schoolboek staat over arbeidersbeweging, het socialisme, de opkomst van de SDAP, vrouwenemancipatie, ideeën over geboortebeperving en kinderopvoeding, psychiatrie, kinderliteratuur en de persoon Troelstra.

stap 2

Je bekijkt de film.

stap 3

Je zoekt naar informatie over de film en de onderwerpen uit stap 1 in de mediatheek. Gebruik zowel internet als boeken.

stap 4

Je beantwoordt de volgende vragen (sommige vragen overlappen elkaar, maar het is wel belangrijk om op elke vraag een antwoord te geven):

- Schrijf de volgende algemene informatie over de film op:
  - Titel
  - Jaar en plaats van productie
  - Regie
  - Muziek
  - Belangrijke rollen
  - Lengte
  - Soort film: speelfilm, documentaire, compilatie.
- Beschrijf kort de inhoud van de film.
- Noem een aantal juiste historische feiten uit de film (minimaal drie).
- Noem een aantal zaken uit de film die volgens jou historisch onjuist zijn (minimaal drie).
- Welk beeld wordt er gegeven van socialistische arbeiders en socialistische politici? Wat zijn overeenkomsten en verschillen?
- Welk beeld wordt er gegeven van mannen en vrouwen? Wat zijn overeenkomsten en verschillen?
- Beoordeel de film op de historische betrouwbaarheid:
  - Komt de inhoud in grote trekken overeen met wat je in het schoolboek hebt kunnen lezen en/of in de mediatheek gevonden hebt?
  - Op welke onderdelen wijkt de film ervan af? Wordt er iets weggelaten dat misschien van belang is voor een goed begrip van het onderwerp?
  - Wat is het doel van deze film?
  - Wat kun je vinden over de regisseur (zijn leven, opvattingen, geloof, tijd waarin hij geboren is en leeft)?
  - Welke rol speelt de filmmuziek?
  - Wat heeft de maker van de film gedaan om veel publiek te trekken? Heeft hij het geschiedverhaal daarom geweld aangedaan?

- Probeert de maker in zijn film bewijzen – feiten of argumenten – te geven voor de historische betrouwbaarheid van zijn beelden? Geef voorbeelden.

- Is het in onze tijd mogelijk om tot een objectief oordeel over de relatie van Nynke en Pieter Jelles Troelstra te komen?

- Geef je mening over de film. Vind je de film ontroerend, spannend, melodramatisch, saai? En waarom?

stap 5

Je schrijft een recensie van minimaal twee A4-tjes over de film. Je kunt al je aantekeningen en verzameld materiaal gebruiken. Lees de hele opdracht zorgvuldig door voordat je begint te schrijven!

Opdracht recensie

Schrijf een recensie van twee A4-tjes. De recensie moet de volgende onderdelen bevatten / aan de volgende eisen voldoen:

- een korte beschrijving van de film (maximaal half A4);
- een beoordeling van de historische betrouwbaarheid van de film door minimaal drie betrouwbare fragmenten met uitleg én minimaal drie onbetrouwbare fragmenten met uitleg te geven;
- blik terug op de film en kom aan de hand van de hierboven genoemde fragmenten tot een genuanceerd standpunt over de historische betrouwbaarheid van de film;
- geef aan hoe de mening en achtergrond (of standplaatsgebondenheid) van de regisseur invloed heeft gehad op de film;
- zorg dat het duidelijk is dat jouw recensie gericht is op de lezers van een Nederlands tijdschrift of een krant. Dit doe je door jouw recensie de kenmerken van een stuk uit een tijdschrift of krant te geven (denk bijvoorbeeld aan de lay-out). Geef ook aan welke mensen al dan niet naar de film zouden moeten gaan kijken en waarom;
- je recensie moet begrijpelijk geschreven zijn en een lopend verhaal zijn. De recensie mag niet bestaan uit losse onderdelen! Originele invallen worden ook beloond.

Beoordeling

De recensie wordt op verschillende punten beoordeeld:

- juiste weergave van de film;
  - het weergeven van historisch juiste en onjuiste filmfragmenten;
  - de beoordeling van de historische betrouwbaarheid;
  - de standplaatsgebondenheid van de regisseur van de film;
  - het toeschrijven op de gegeven doelgroep;
  - schrijfstijl en originaliteit.
- Voor elk onderdeel kunnen punten gegeven worden.

Literatuur

Over de personages:

Bzzlletin 165 is bijna geheel gewijd aan Nynke fan Hichtum en bevat artikelen van onder anderen Aukje Holtrop en Tineke Steenmeijer-Wielenga. Zij adviseerden Verhoeff voor het scenario. Pieter Jelles Troelstra, *Gedenkschriften*, 4 dln. (Amsterdam 1927-1931)

Jelle Troelstra, *Mijn vader Pieter Jelles* (Amsterdam 1952)

Het *Biografisch Woordenboek van Nederland* en het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* bevatten notities over veel personages uit de film. Het BWSA is vanaf november 2002 ook via de website van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (www.iisg.nl) beschikbaar.

Biografieën van vooraanstaande socialisten uit de kring van de Troelstra's zijn:

Elsbeth Etty, *Liefde is heel het leven niet*. Henriëtte Roland Holst 1869-1952 (Amsterdam 1996) en Herman de Liagre Böhl, *Met al mijn bloed heb ik voor u geleefd*. Herman Gorter 1864-1927 (Amsterdam 1996).

Achtergrondliteratuur algemeen:

De katernen voor het eindexamenonderwerp *Een nieuwe eeuw, nieuwe verhoudingen? Nederland 1880-1919*.

Kleio jg. 39, 8 (1998).

Spiegel Historiael jg. 33, 11/12 (1998).

Jan Bank en Maarten van Buuren (red.), *1900 Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000).

Literatuur over het socialisme en de SDAP:

Johan Frieswijk, *Socialisme in Friensland 1880-1900* (Amsterdam 1977).

Jos Perry, 'De jaren 1894-1919', in: Maarten Brinkman, Madelon de Keizer en Maarten van Rossem, *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994) 8-62.

Homme Wedman, 'Hoeden en petten. Socialisme en burgerlijke cultuur in Nederland', in: Remieg Aerts en Henk te Velde (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 218-245.

Vrouwenbeweging en vrouwenleven:

Ulla Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam 1990).

Marianne Braun, 'Vrouwenleven', in: Bank en Van Buuren, 1900, 503-521, 591-593.

Maria Grever en Berteke Waaldijk, *Feministische Openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998).

Socialisten en anticonceptie:

H.Q. Röling, *De tragedie van het geslachtsleven. Johannes Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaanse Bond* (Amsterdam 1987).

Gé Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland* (Nijmegen 1978).

Psychiaters over vrouwen:

'De toekomstige eeuw der psychologie', in: Bank en Van Buuren, 1900, 291-327, 585-586.

Ise Bulhof, *Freud in Nederland. De interpretatie en invloed van zijn ideeën* (Baarn 1983).

Marloes Schoonheim, 'Een boek dat de leemte vulde. Anna Fischer-Dückelmann over de vrouwelijke seksualiteit', in: *Strijd om seksualiteit: Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 20(2000) 153-166.

Douwe Draaisma, 'De Hollandse schedelmeters. Lombroso in Nederland', *Feit & Fictie* 11,2(1995) 49-73.

Socialisten en spiritisme:

D. Jansen. 'Op zoek naar spiritistische elementen in de gedenkschriften van Troelstra', *It Baeken* 57,2(1995) 61-79.

Aukje Holtrop, 'De lieden van de overzijde zien er geen bezwaar in de ergste dingen te zeggen van de mensen hier. De spiritistische seances van Pieter Jelles Troelstra en zijn socialistische vrienden', *Vrij Nederland* 48 (9 mei 1987) 11.

Gerrit Komrij, *De Klopgeest* (Amsterdam 2001). Deze roman over twee vrienden, de een spiritistisch medium de ander socialistisch propagandist, speelt zich af in Amsterdam in 1898.

Gebruik van films in de les:

Jan van Oudheusden, 'Speelfilm en praktische opdrachten', in *Kleio* 6 (2000).

Wiel Lenders 'De historische film', in *Kleio* 5(1998); dit artikel bevat ook handige verwijzingen naar internetpagina's over historische films.

L.G. Dalhuisen 'Film als historische bron in het geschiedenisonderwijs', in: L.G. Dalhuisen e.a. (red.), *Geschiedenis op school II* (Groningen 1983).

Praktische Opdrachten geschiedenis tweede fase havo/vwo (Cito, Arnhem, 1998). Het gaat om de opdracht over de film *Gandhi* door Eric van der Donk en Hanneke Tuithof (zie docentenhandleiding en beoordelings-model).

Sitetips

Officiële site van de film:
www.nynke-defilm.nl

Site van het Fries letterkundig museum:
www.flmd.nl/hichtum.htm
(NB: de echte naam van Nynke is Sjoukje Bokma de Boer)

Site van de filmmaatschappij:
www.uip-netherlands.nl/nynke

De Nederlandse Speelfilm Website:
www.nederlandsspeelfilm.com/Nynke.html